

AZ 1910-ES NÉPSZÁMLÁLÁS PUBLIKÁLATLAN KINCSESBÁNYÁJA A DUALIZMUSKORI NÉPESSÉG ISKOLÁZOTTSÁGI EGYENLŐTLENSÉGEIRŐL

KARÁDY VIKTOR^{1,2}

¹Central European University, Bécs, Ausztria

²Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest

Beérkezett: 2025. március 20., elfogadva: 2025. május 15.

A tanulmány mindenekelőtt emlékeztet arra, hogy a dualista kor utolsó évtizedeiben – különösen az 1910-es népszámlálásban – Magyarországon került tökéletesítésre a Habsburg birodalmi statisztika korai, már a 19. század első felében megjelent törekvése, miszerint a társadalmi rétegződés adatai közé be kell vezetni az iskolázottság szerinti rétegzettség jelzéseit. Ez két formában történt. Egyrészt egyre pontosabb adatokat állítottak össze a népesség iskolázottságára nézve, kombinálva a nemmel, életkorral, lakóhellyel, megye- és nagyvárossoros, felekezet, gazdasági réteg, valamint anyanyelv (legfőbb beszélt nyelv) sajátos kategóriákban. Másrészt a feltételezhetően főiskolát vagy legalább négy, hat vagy nyolc középiskolai osztályt elvégzett, nem fizikai tevékenységet folytató (ún. értelmiségi) népességet osztották be igen finom listákba a legtöbb fenti változó szerint, de megadva vagyoni és családi helyzetükre vonatkozó információkat is, továbbá egyes adatkeretekben azt is, hogy az aktív keresőkre hány inaktív eltartott jutott nemek szerint. Helytörténetileg nagy fontosságú, hogy Nagy Péter Tibor korábbi kutatásai alapján angol nyelven már kiadásra került egy sor 1910-es megye- és nagyvárossoros adatbank a népesség iskolázottsági szintjéről, a fenti szociális változókkal keresztezve. Hasonló vár kiadásra közel száz, a publikált statisztikákban nem szereplő kisvárosi közönségről, kiegészítve anyanyelvi adatokkal és – egyedülállóan – az Amerikából visszatért kivándorlók jelzésével.

Kulcsszavak: iskolázottsági szintek, 1910-es népszámlálás, felekezeti egyenlőtlenségek, etnikai egyenlőtlenségek, regionális egyenlőtlenségek, helytörténet, életkori adatok, nemi egyenlőtlenségek, kivándorlók Amerikából

THE UNPUBLISHED TREASURE TROVE OF THE 1910 CENSUS ON EDUCATIONAL INEQUALITIES OF THE POPULATION DURING THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY

First of all the study reminds us that the early efforts made (since the early decades of the 19th century) by the statistical services of the Habsburg Empire to introduce among data related to

Levelező szerző: Karády Viktor, egyetemi tanár, CEU, Wesley János Lelkészképző Főiskola.

E-mail: karadyv@gmail.com

socio-economic stratification information on stratification by schooling were perfected by Hungarian specialists in the last decades of the dual monarchy (especially in the 1910 census). This happened in two forms. On the one hand, ever improved data were achieved on the level of education of the whole population, combined with gender, age, residence (by counties and bigger cities), denomination, social class categories and mother tongue (or first spoken language). On the other hand the active 'intellectual' population (in non manual occupations) having supposedly accomplished at least 4 secondary school classes or more (up to a higher educational degree) was listed in finely tuned categories combined with most of the former variables, together with data on properties and family status as well as information on the number of economically non active population belonging to the professionally active ones by gender. It is an important contribution to local history, that, based on former research by Péter Tibor Nagy, several officially not published regional data banks on levels of education by counties and bigger cities in 1910 have been already brought out in English edition, broken down simultaneously by gender, age and denomination. Another parallel series of data banks await publication on close to hundred small towns in 1910 with similar information, completed with data on mother tongue and (uniquely enough) reference to re-emigrants having returned from America.

Keywords: levels of education, 1910 census, denominational inequalities, ethnic inequalities, regional inequalities, local history, age group data, gender inequalities, re-emigrants from America

A kettős monarchia korának legutolsó népszámlálásán alapuló publikációkat a honi statisztikai irodalom csúcsteljesítményeinek szokás tekinteni. Ez a minősítés könnyen védhető, különösen ami a magyar társadalom szerkezetére vonatkozó jelzések gazdagságát, pontosságát, sok szempontból eredetiségét illeti. Itt található meg teljesen kibontakozva az 1890-es népszámlálástól kezdődően kikísérletezett fogalmi adatkeret a rétegezettség és a szakmai sokféleség egyszerre többváltozós megragadására, amire Nyugat-Európában ekkor még kezdeményezések sem voltak, és Közép-Kelet-Európában is csak ritkán találunk korabeli példát.

1910-ben a népszámlálásban már közvetlenül az iskolázott népesség különböző kategóriáira is gyűjtöttek adatot. Így találni pontos információkat 1880 óta az írástudó népesség számaira összesítve,¹ megye- és várossoros részletezéssel egybekötve is.² A középiskolát végzettekről szintén léteznek hasonló összeállítások.³

A társadalomtörténelmi irodalomban sajnos nálunk is alig kihasznált, a legtöbb szakértő által egyenesen ignorált, de perdöntő fontosságú idevágó adatbankokat a foglalkozásra és a társadalmi állásra (osztályhelyzetre), valamint az iskolai képzettség szintjére egyszerre utaló stratifikációs táblázatokban látom.⁴ Ezek között egyesek változóan finom, de jól átgondolt kategóriákban mutatják be a szabad és a közszolgáltatásban alkalmazott értelmiség helyzetét, kombinálva az anyanyelvvél (vagy nemzetiséggel), a felekezettel, a regionális elhelyezkedéssel, a nemmel és néha még a foglalkozási státusszal is (aktív vagy eltartott).⁵ Felemlíthető, de itt nem tárgyalandó, hogy a foglalkozási hely-

¹ *Magyar Statisztikai Közlemények* 64, 166–169. A *Magyar Statisztikai Közlemények* és a *Magyar Statisztikai Évkönyv* sorozatok az Arcanum által működtetett Hungaricana, illetve ADT+ adattár honlapján is megtalálhatók.

² Uo. 174–175.

³ Uo. 176–179.

⁴ Lásd például *Magyar Statisztikai Közlemények*, 56 (1915), 192–304., 3. táblázatsor. Itt huszonkét nagy foglalkozási kategóriára vannak korbeosztásra, iskolázottságra, családi állapotra, honosságra nemek szerint város- és megyesoros adatok.

⁵ Uo. 12. táblasor, 712–781.

zetet feltehetően meghatározó, illetve befolyásoló adatok „objektív” tartalma, értéke, megbízhatósága igencsak változó. Míg a nemi megoszlás nem kétséges, a nem magyar anyanyelvűség – a hosszú 19. század nemzeti asszimilációs politikája következtében – már csak részlegesen, a számbajövő népesség kisebb-nagyobb töredékeiről, mintegy maradványairól ad hírt: ez a románoknál vagy a ruténoknál még a túlnyomó többséget jelenti, míg a jiddis-német nyelvi háttérű zsidóknál – eltekintve a kelet-magyarországi végektől – már egyre elenyészőbb kisebbséget.

Külön megyesoros táblázatok dokumentálják a tudáselit megoszlását előzményekkel 1890 óta,⁶ aztán megye- és várososoris bontásban szakmai pozíciók szerint (nem kevesebb, mint 41 kategóriában 1900-ra és 35 kategóriában 1910-re). 1900-tól kezdve ugyanis a KSH nemi, anyanyelvi, vallási, korcsoportos, családi állapotra és vagyonosságra utaló adatokat is publikál az értelmiség minden megkülönböztetett kategóriájára.⁷ Mindennek *ab ovo* többé-kevésbé egyértelmű iskolaszociológiai relevanciája is van, főként amennyiben – jól-rosszul ugyan – leképezik a „művelt középosztály”, tulajdonképpen a korabeli „úri osztály” főbb frakcióinak iskolázottsági minősítését. A szakértelmiség szabadpályás (orvos, ügyvéd, gyógyszerész, mérnök stb.) vagy közalkalmazott (bíró, ügyész, lelkész, tanár, tanító) részlegei elvben mind szakdiplomával rendelkeztek, legtöbbször közismereten egyetemi diplomával (a tanítóktól eltekintve, akik a dualista korban csak középiskolai szintű képzést kaptak) vagy szintén csak (legalábbis a századforduló utáni évektől kezdve) érettségi után megszerezhető főiskolai diplomával – bizonyos kivételektől eltekintve.⁸ Az értelmiségi statisztikákban nem szereplő közszolgák között is vannak érettségizett vagy más diplomások. (Ám például *horribile dictu* az egyetemi tanárok nincsenek külön jelezve az értelmiségi listák többségén.) A gyakran használt „közszolgálat és szabadfoglalkozás” kategóriára vonatkozó összesítések alapján már csak azt lehet bizonyossággal feltételezni, hogy az érintettek az 1883-as „minősítési törvény” szerint legalább négy középiskolai (gimnáziumi vagy reáliskolai, esetleg polgári vagy felső népiskolai) osztályt abszolváltak, egy alsóbb közhivatalnoki állás elfoglalásához előírt minimális kritérium gyanánt.

Az 1910-es népszámlálási adatközlések között vannak még pontosabb statisztikák is. Közülük kitűnik az az óriási adatbank, amely az írástudatlanságtól a legalább nyolc középiskolai végzettségig részletezi az egész aktív népesség igen finom és nem kevesebb, mint huszonkét magángazdasági kategória szerinti iskolázási szintjét a nagy tevékenységi szektorokban (mezőgazdaság, erdészet, bányászat, ipar, kereskedelem, közlekedés), megkülönböztetve minden szektorban az önállókát vagy birtokosokat (a mezőgazdaságban birtoknagyság szerint), a nem fizikai munkát végző magánhivatalnokokat, valamint a munkás segédszemélyzetet. Mivel a közhivatalra és a polgári szabadfoglalkozásokra másutt van részletes adatközlés, itt ezek az értelmiségi kategóriák csak összesítve szerepelnek.⁹ Itt ugyan nincs keresztezés a szokásos „örökölt”, legtöbbször a család által definiált független változókkal (mint a felekezet vagy az anyanyelv), de az adatok megye- és nagyvárososoris, nemek szerint elkülönítve, sőt a kereső és eltartott aggregátumokra is szétbontva jelennek meg.

Mindezek a rendre publikált művelődés- és iskolázottságtörténeti statisztikák, amelyek között az 1910-es népszámlálás hozama valósággal párját ritkítja az európai statisztikai irodalomban, a látszat ellenére talán mégsem az 1910-es népszámlálás legjelentősebb hozzájárulását képezik a korabeli iskolázottsági egyenlőtlenségek vizsgálatához. Az idevágó részletesebb megye- és város-

⁶ Magyar Statisztikai Évkönyv 1893, 281–282.

⁷ Magyar Statisztikai Közlemények 16, 134–263.; illetve uo. 56, 712–781.

⁸ Egyes, főként gazdasági magánhivatalnokokat vagy művészeket képző főiskolák a felvételhez csak az 1900-as években tették kötelezővé az érettségit. A tisztképző Ludovika Akadémián a bejutási feltétel ugyan nyolc középiskolai osztály elvégzése volt, de maga az érettség már nem. Talán ezzel függött össze, hogy az úri osztályhoz tartozók „párbajképességéhez” is csak nyolc osztály abszolválása volt szükséges. Lásd: Cieger András, Egry Gábor & Klement Judit (szerk.): *A dualizmuskori Magyarországról 1867–1918*. Napvilág Kiadó, Budapest. pp. 114–116.

⁹ Magyar Statisztikai Közlemények 56, 128–304.

soros adatok jó része ugyanis, bár a KSH korabeli apparátusa ezeket szakszerűen táblázatsorokba rendezte, ismeretlen okokból kimaradt a statisztikai jelentésekből és az elemző tanulmányokból. A Központi Statisztikai Hivatal népszámlálási részlegének aktív irattárában – tehát nem a levéltárban – lehetett ezek nyomára bukkanni. Nagy Péter Tibor kollégánk már évtizedekkel előtt elkezdte feldolgozásukat egy kis stábbal, de megfelelő anyagi támogatás híján csak részleges eredményeket ért el. Az általa feltárt, rendkívül gazdag territorális adatbankok egy kisebb része szerény közreműködéssel szerencsére már publikálásra és többféle felhasználásra került. A begyűjtöttek túlnyomó hányada azonban még kiadásra vár, és egyesek még a megtalált források között is kiaknázásra (azonos felépítésű táblázatokba rendezésre) várnak.

A továbbiakban az 1910-es népszámlálásnak azt az ötfajta, iskolaszociológiailag és társadalomtörténetileg jelentős, hivatalosan kéziratban hagyott táblázatsorát mutatom be, amelyek (kisebbrészt) Nagy Péter Tibor gondozásában már megjelentek, mások pedig készen állnak a publikálásra, vagy legalább a kiadásra való előkészítés előrehaladottabb állapotában vannak.

A két legnagyobb volumenű és felfedezésre váró irattári – ma már a Nemzeti Levéltárba átkerült – adatbank az egész országot átfogja, amennyiben a megyék és a bennük található törvényhatósági jogú városok teljes népességének iskolázottsági szintjét mérik egyrészt vallás, másrészt a népszámláláson deklarált anyanyelv szerint, nemi és jórészt ötéves korcsoportos bontásban. Az így kialakított táblázatok tehát egyszerre nem kevesebb, mint öt változó adatait mozgósítják. A független változók a vallás vagy az anyanyelv, a nem, az életkor és a lakóhely, míg a függő változó – amelyet az előbbiekből magyarázni engednek – az iskolázottság szintje. Eddig mindebből öt kötet már kiadásra került a vallási változó működtetésével Nagy Péter Tibor és jómagam gondozásában, elemző bevezető tanulmányok kíséretében, Budapestre és a Dunántúlra,¹⁰ a Felvidék nyugati¹¹ és keleti¹² részére (ez utóbbi a Tisza jobb partjának statisztikai régiója), valamint Erdélyre¹³ vonatkozóan, jobbára a Wesley János Lelkészképző Főiskola kiadójának áldozatkészségéből. Minden nagyrégióra vannak külön a nagyvárosokra és a rajtuk kívüli megyékre vonatkozó összesítések is, ezenkívül háromféle statisztikai jelzés (a nyolc és a négy középiskolát végzettek, valamint az írástudók vonatkozásában) az érintett szinten iskolázott népesség alul- vagy felülképviselettségének mértékére a megye vagy a város átlagához képest. A vallás és nem szerinti iskolai szintek százalékos megoszlása mellett az érintettek nyers helyi esetszámai is szerepelnek a korcsoportos oszlopszámok alján. Így a táblázatok pontos demográfiai jelzéseket is adnak a generációs kohorszok méretéről és ezek nemi arányairól, illetve a 0–5 évesek számából becsülhető gyerekszámról és a 60 év feletti idősök arányairól. A városi és megyei adatok összehasonlításai jó kiindulási pontok a városiasodás felekezetsajátos trendjeinek értelmezéséhez megyei, nagyrégió- és országos szinten egyaránt. A fiatal nők gyakran megfigyelhető városi többlete közvetett indikátor a cselédek arányára és a városi népesség polgárosodottságára nézve is.

Ezek a komplexitásukban is könnyen áttekinthető táblázatok ajánlják magukat az iskolázottság történelmi (generációs) trendjeinek értelmezéséhez, hiszen a fiatalabb és az idősebb korosztályok között itt fellelhető eltérések erősen kötődtek az iskolai kínálat időben változó viszonyaihoz. Ennek a hosszú távú történelmi perspektívának az igen látványos empirikus érvényesülése a vizsgálatban többfajta, néha döbbenetes következtetést valószínűsít. Pontosítja a nemek közötti várható egyenlőt-

¹⁰ *Educational Inequalities and Denominations. Database for Transdanubia, 1910.* A Budapestre vonatkozó statisztikák az elektronikus verzióban a kötet végén találhatók (pp. 246–257.). <https://mek.oszk.hu/07900/07976>

¹¹ *Educational Inequalities and Denominations. Database for Western Slovakia, 1910.* Wesleyan Theological Academy, Budapest, 2004. <http://mek.oszk.hu/10900/10963>

¹² *Educational Inequalities and Denominations. Database for Eastern Slovakia and North-Eastern Hungary, 1910.* John Wesley Publisher, Budapest, 2006. <https://mek.oszk.hu/16900/16992>

¹³ *Educational Inequalities and Denominations. Database for Transylvania, 1910.* John Wesley Publisher, Budapest, 2009. <http://mek.oszk.hu/10900/10944>

lenségek tényleges időbeli alakulását, illetve a városokban és azokon kívül ezen a téren megfigyelhető sajátosságok értelmezhetőségét. Egyértelműen kimutatja az 1870-es és 1880-as években más adatokból is valószínűsített elitiskolai depressziót, de kizárólag a keresztény népességben. Egyben demonstrálja a zsidóság korán megfigyelhető iskolai expanziójának mértékét és igen sajátos területi dimenzióit – szembeállítva egymással a keleti és a nyugati típusú, a neológ és az ortodox, illetve az utóbbiak között a haszid befolyást hordozó és a társadalmi mobilitásában nagyon eltérő stratégiát alkalmazó zsidó nemzedékeket. A korcsoportos összehasonlítás városi eredményei jól jelzik a bevándorló és többnyire alacsony képzettségű tömegek hatását a keresztény népcsoportok sokáig stagnáló, néha időben gyengülő iskolázottsági mutatóira, míg zsidó megfelelőiknél éppen az ezzel ellentétes, az iskolai promóciót mindenkor erősítő hatások domináltak.

Az efféle összehasonlítások arra is jók, hogy a felekezeteken belül is tisztán kitűnjenek a régiók közötti iskolázottsági és – implicite – modernizációs egyenlőtlenségek. Míg egyes nyugati keresztény aggregátumokban (római katolikusok, evangélikusok) kelet–nyugati lejtő figyelhető meg az országban (erdélyi részlegeik magasabb iskolázottságával), a többi kereszténynél és a zsidóságban a nyugat–keleti lejtő tűnik ki a korcsoportos iskolázottság arányaiból. Igen érdekes és más forrásból nem azonosítható eredményt hoz a korcsoportokon belül az írástudatlanok, az érettségizettek vagy azon túl képzettek és a négy–hat középiskolát végzettek arányainak felekezetek közötti összevetése. Az evangélikusok általában a keresztények között kiemelkedő elítképzési eredményeknél is látványosabb, minimális írástudatlansági rátával rendelkeznek. A zsidó népességre ez kevésbé áll, egyedülállóan magas elítképzési teljesítményeik ellenére. Náluk a jiddis ajkú ortodoxia keleti részlegei valószínűsíthető héber vagy jiddis írástudásuk ellenére sokszor nem tudtak felmutatni a népszámlálási biztosokat meggyőző magyar, német vagy szlovák íráskészséget (a Monarchiában mások által is beszélt és latin betűkkel írt nyelven).

Ennek a sokváltozós – és a történelmi iskolaszociológia nemzetközi mezőjében minden bizony-

1. táblázat: A nyolc középiskolai osztályt végzettek vagy ennél magasabb képzettségűek aránya (%) a 20–24 éves és 50–59 éves férfiak között lakóhely és felekezet szerint 1910-ben

Vallás	Budapest		Törvényhatósági jogú város*		Vidék	
	20–24 éves	50–59 éves	20–24 éves	50–59 éves	20–24 éves	50–59 éves
Római katolikus	11,0	16,3	7,9	7,9	3,4	2,0
Görögkatolikus	9,6	12,8	3,0	4,9	1,6	0,9
Református	11,8	17,8	7,7	6,8	3,6	2,3
Evangélikus	23,8	25,8	12,9	16,5	4,9	2,9
Zsidó	39,2	20,1	25,3	16,1	15,9	6,4
Unitárius	17,9	44,3	28,9	29,4	6,8	4,2
Görögkeleti	8,6	27,0	3,4	3,9	1,1	0,5

* Budapesten kívül.

nyal egyedülálló – adatbanknak a gazdag komparatista potenciálját a dualista korban megfigyelhető iskolázottsági hierarchiák alakulására itt csak két finomhangolású táblázattal illusztráljuk.

Az 1. táblázat egyszerre többfajta drasztikus egyenlőtlenségre vet fényt a dualista elítképzési rendszerben. Köztük jól kirajzolódik a felekezeti aggregátumok minden más objektív jelzésből is kitűnő, immár bőségesen dokumentált felekezeti iskolázottsági hierarchája. Ennek csúcán egyér-

teműen a zsidóság áll diplomásainak a többi vallási részleget általában többszörösen meghaladó arányával. Budapesten 1910-ben a fiatal zsidó férfiak kétötöde már középiskolát vagy főiskolát végzett, míg az evangélikusokon és a kis unitárius tömbön kívüli férfiak többségénél ez az arány egytized körüli. A második legiskolázottabb felekezetet az evangélikusok és az unitáriusok adták, őket követék a számokban fej fej mellett haladó reformátusok és római katolikusok, míg a keleti keresztények a rangsor legalján helyezkedtek el – nem függetlenül legkevésbé intenzív városi jelenlétüktől. Az 50–59 éves görögkeletiek kivételesen magas diplomás aránya Budapesten (27 százalék) egy törpe, többségében valószínűleg államhivatalnokként idehelyezett kisebbségre vonatkozik. (Összlétszámuk 1910-ben 248 fő.)

Az adatok egyébként tisztán mutatják a városiasodás hatását, hiszen a nagyvárosi és különösen a fővárosi népesség iskolázottsága minden felekezetnél a legerősebb. Váratlan eredménye a táblázatnak, hogy az 50–59 évesek a város lakó keresztény csoportokban gyakran magasabb diplomás arányokat mutatnak fel, mint 20–24 éves kortársaik, mintha nem a városok lettek volna a magasabb iskolázás gócpontjai. A látszólagos anomáliának kettős magyarázata nyilván az, hogy egyrészt a primitív kapitalista tökefelhalmozás korában a városi munkát kereső bevándorlók iskolázottsága sokszor alacsonyabb lehetett, mint korábban városba települt és a városi iskolázási lehetőségekből már kedvezményezettként részesülő elődeiké. Másrészt minden valláscsoport műveltebb rétegei is előszeretettel települtek be a nagyvárosokba, ahol könnyebb volt hozzáférni a polgári kultúra intézményes kínálatához. Ez valószínűleg a zsidóság körében is így volt, az ő kiemelkedő diplomás arányait azonban mindenekelőtt az asszimilációs önpromóció stratégiája keltette intenzív iskolai befektetések növelték. Mindenesetre egyedül náluk figyelhető meg, hogy a fiatal generációk mindenütt sokkal magasabb diplomás arányokat mutatnak, mint az idősebbek. A városias keresztényeknél az 50–59 évesek egy kivétellel sokkal iskolázottabbak, mint a fiatalok, és csak a „vidékieknél” fordított az arány – ami általában az iskolai keresletnek hosszú távon is csak szerény általános haladását jelzi (mivel a diplomások arányai a szembeállított korcsoportok között vidéken sem nőttek duplájukra). Ezzel szemben a zsidók között a megfelelő arányok Budapesten megduplázódtak, „vidéken” pedig két és félszeresükre nőttek.

A 2. táblázat tartalmi ellentéte az elsőnek, amennyiben az iskolázottságban elmaradókat mutatja be. Ez nem jelenti tételelesen azt, hogy a két táblázat pontosan ugyanannak a szelekciós logikának a negatív működését demonstrálja, amelyet a diplomás táblázat pozitív előjellel végzett el. Igaz, itt is a zsidóknál és az evangélikusoknál találunk legtöbbször az írástudatlanság gyors megszűnésére utaló számokat, de őket a fiatal korcsoportban szorosan követik a reformátusok és – legalább a fővárosban – a római katolikusok (akik itt mindig a népességi többséget alkották a hosszú 19. században). Ezek az eredmények arra utalnak, hogy a protestáns egyházak kialakulásuk óta meghirdetett alfabetizációs kampányai, amelyek elsősorban a kötelező bibliaismeret elvének általános érvényesülését célozták, ebben a tekintetben sokkal hatékonyabbnak bizonyultak, mint a modern időkben a szakmai-társadalmi promóciót szolgáló elitképzésben. A hierarchia itt ezért sem teljesen azonos a diplomásokénál megfigyelttel, különösen ha számba vesszük a regionális eltéréseket. Ezekből tisztán kitűnik egyrészt a kelet-magyarországi (tiszántúli és erdélyi, csaknem teljesen ortodox) zsidóság viszonylag magas írástudatlansága a latin írású nyelveken, másrészt az erdélyi szász luteránusok korán kiemelkedő teljesítménye az alfabetizációs versenyben. A keleti keresztények ebben is manifeszt módon sereghajtók, és az alfabetizációs ranglétra legalján maradnak. Elmélyültebb kutatásban – aminek itt nincs tere – össze kellene vetni nyers számaikat a különböző régiókban, tudván, hogy az unitáriusok (görögkatolikusok) túlnyomó többsége Kárpátalján, az Alföld keleti végein és Észak-Erdélyben élt, míg a görög ortodoxok főként a Bánságban, Biharban és Erdélyben, mindenütt másutt csak szórványszerűen. Azt a tényt például, hogy ez utóbbiak idősebbjei között mindössze 6 százalék írástudatlan volt Budapesten, ismét csak kis számuk (248-an voltak) és már

2. táblázat: Az írástudatlanok aránya a 20–24 és az 50–59 éves férfiak között az ország nagyrégióban felekezet szerint 1910-ben

Vallás*	Korcsoprt (év)	Dunántúl, Duna jobb partja	Nyugat, Felvidék, Duna bal partja	Duna–Tisza közé**	Budapest	Nyugat, Felvidék, Tisza jobb partja	Tiszántúl, Tisza bal partja	Tisza–Maros szöge	Erdély
Római katolikus	20–24	6,2	11,2	12,5	3,9	17,1	17,9	13,7	12,5
	50–59	21,4	40,8	35,7	11,8	37,8	35,6	28,5	39,4
Görögkatolikus	20–24	49,6	40,7	18,3	12,8	44,3	65,8	34,2	55,9
	50–59	38,9	46,4	29,5	16,4	73,7	80,8	53,4	80,6
Református	20–24	3,2	3,2	5,7	2,0	10,0	10,8	6,2	15,6
	50–59	11,7	8,4	17,2	5,8	18,6	26,8	19,0	42,9
Evangelikus	20–24	2,5	6,4	4,9	1,2	5,8	3,7	5,6	3,4
	50–59	10,5	17,5	16,6	3,4	13,6	17,2	16,9	10,8
Zsidó	20–24	0,6	0,8	1,5	0,7	6,8	13,2	1,4	6,4
	50–59	0,5	2,8	2,7	2,4	18,1	27,5	2,9	19,2
Görögkeleti	20–24	25,7	18,6	19,2	21,4	48,1	67,2	25,7	44,9
	50–59	57,7	36,4	41,3	6,0	42,1	89,9	46,4	75,6

* Az unitáriusokra nem számoltuk ki ezt a jelzést, mert közülük olyan kevesen éltek Erdélyen kívül, hogy a rájuk vonatkozó korcsoportos eredményeknek a legközelebb régióban nem lett volna statisztikai érvényessége.

** Budapest nélkül.

említett társadalmi túlszelekciójuk magyarázhatta. Döbbenetes viszont, hogy eredeti lakóhelyeiken 1910-ben is többségükben vagy közel annyian írástudatlanok maradtak.

A két táblázat ugyanazokra az empirikus népszámlálási eredményekre támaszkodik. Fő tanulságuk éppen az, hogy az azonos tartalomra alapozott különböző jelzések kognitív üzenete nem mindenben egyezhet.

Ezeknek a sommás elemzéseknek nem volt más célja, mint felvillantani az illusztrált statisztikai adatbankok rendkívüli hozamát a dualista társadalom iskolázottsági egyenlőtlenségeinek értelmezésében. A vallási egyenlőtlenségekre felépülő adatbankok testvéranyagát, a bejelentett anyanyelv szerinti párhuzamos, megye- és nagyvárossoros, korcsoportos és nemek szerint elkülönített iskolázottsági adatbankokat Nagy Péter Tibor szervezésében szintén már évtizedekkel ezelőtt digitalizálták. A rájuk vonatkozó számítások is elvégzésre kerültek nemrég. Kiadásra való előkészítésük folyamatban van, de ezt megelőzően még a vallásajátos iskolázottságnak a hiányzó nagyrégiókra vonatkozó köteteit tervezzük online megjelentetni.

A nyelvspecifikus iskolázottsági jelzések eredetisége nem feledtetheti azt a tényt, hogy az 1910-es adatok már a magyar nemzetépítés százados nyelvi asszimilációs folyamatának végső stádiumát illusztrálják, amikor a nemzetépítésben számottevően részt vevő idegen ajkúak – elsősorban a zsidók, valamint a német és szlovák kisebbség mobilis töredékei – a népszámláláson már magyar anyanyelvüként mutatták be magukat. Így a népszámlálási kérdőíven még továbbra is idegen nyelvként szereplők csak a nyelvi asszimilációnak mintegy ellenálló kisebbségét különítik el a korábban – például a reformkorban – még többségi, nem magyar partikuláris kultúrát hordozó népcsoportoknak. Márpedig ezek az ország allogén népcsoportjainak jórészt azok a frakciói voltak, amelyek nem vagy kevésbé részesülhettek, vagy saját identitáspolitikai stratégiájuk mentén egyenesen nem is akartak részesülni az 1867 után egyértelműen a nemzeti asszimilációra beállított intézményes képzési rendszer hozamában. A dualista korban megvalósított képzérendszer fejlesztése csak az elemi iskolai piacon engedélyezte a nyelvi és felekezeti alkulturális aggregátumok idővel fokozatosan, majd 1907 után rohamosan csökkenő autonómiáját. A középiskolai mezőben öt erdélyi száz, három érettségít adó és két másik román és egy szerb gimnáziumtól eltekintve a korszak végén már kvázi teljes volt a magyar képzési hálózat dominanciája, míg a főiskolákon és az egyetemeken – egyes papképző teológiák kivételével – magyar nyelvi monopólium uralkodott. Ilyen körülmények között – nem beszélve arról, hogy a német nyelvű maradványok zsidó, sváb és luteránus csoportok között oszlottak meg, a szlovákok római katolikusok és evangélikusok között, a románok unitáriusok és ortodoxok között – a különböző szinten iskolázott népességek műveltségbeli „középosztályosodása” sokkal nehezebben értelmezhető kizárólag anyanyelvi vagy „fő beszélt nyelvi” adatok alapján, mint a vallási megoszlás. Publikálásra váró, nyelvi alapú iskolázottsági mutatóink legfőképpen valószínűleg a városi és megyei helytörténeti vizsgálódásokhoz nyújtanak majd értékes segítséget.

Ugyanerre szolgálhatnak a szintén Nagy Péter Tibor által a KSH levéltárban felfedezett és saját gondozásában *anno* már fel is dolgozott 1910-es táblázatok a kisvárosok társadalmának iskolázottságára, családi állapotára és olykor más adottságaira nézve. Ezekben egyszerre, párhuzamosan (egymás alatt) szerepelnek a két független változó – ismét csak a vallás és az anyanyelv – által meghatározott adatok. Az eddigi feldolgozások sajnos nem fedik le a dualista országhatárokon belüli térség egészét, még Horvátországon kívül sem. A legnagyobb hiányok a Dunántúlon vannak, míg a többi országrész kisvárosainak túlnyomó része – bár egyenlőtlenül – képviselve van a felmérésekben. Az eredeti táblázatok látszólag az önálló tanáccsal rendelkező „mezővárosokat” célozták meg, lakosság-számuktól és egyéb adottságaiktól függetlenül. Ellenőrzésre vár, hogy ez a cél mennyiben valósult meg a már rendelkezésre álló táblázati anyagban.

A kisvárosi táblázatok anyaga tulajdonképpen két hálózatra bomlik az általuk hordozott adatok kissé eltérő jellege és tartalma miatt.

A kisebb hálózat tizennégy kisvárosi népesség iskolázottságát részletezi nemi bontásban az Alföldön (Csongrád, Gyöngyös, Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló, Jászberény, Karcag, Kisújszállás, Makó, Mezőtúr, Sátoraljaújhely, Szentés, Szolnok), ezenkívül Kispesten és Esztergomban. A felekezeti és „nemzetiségi” bontású táblázatok külön vannak, így az egész anyag huszonnyolc táblázatra bomlik. A családi állapotra nézve az özvegy nőknél fel vannak tüntetve a hadiözvegyek.

A táblázatok egy másik, sokkal tetemesebb halmaza valamelyest adatgazdagabb. Összesen 88 ilyen kisvárosi adattömb áll máris rendelkezésre, köztük több olyan, amely az előbbieket között is szerepelt, kissé eltérő információkkal. Erdélyre 27, az Alföldre 17, Pest külvárosaira 2, a Dunántúlra 3, a Vajdaságra 4, Kárpátaljáról 3 és a Felvidékre 31 táblázat vár publikálásra.

Ezek egységes, közös táblázatokban mutatják be a felekezeti és a „nemzetiségi” hovatartozás által meghatározott iskolázottsági és egyéb kategóriákat. Az iskolázott elit definíciója itt csak globálisan utal a legalább nyolc középiskolát végzettekre, beleértve az ennél magasabb képzettségűeket is. Ez magában foglalja egyrészt a főiskolát és egyetemet is megjáratokat (legyenek ezek beiratkozottak vagy végzett diplomások), másrészt a hagyományos érettségizettek mellett a csak hároméves középiskolát elvégzőket is (felső kereskedelmisták és tanítóképzősök), valamint a hatosztályos nőiskolák azon végzettjeit, akik végdiplomájukat az előtt szerezték, hogy a női középiskolákat érettségit adó intézményekké minősítették fel. A magasabban iskolázott elit efféle pontatlan meghatározása annyiban nem jár jelentősebb hátránnyal, hogy a kategória a múlt századelő kisvárosi társadalmának csak csekély, még a férfiaknak is mindössze egytized alatti, a nőknek még elenyészőbb hányadát foglalta magában. Különös előnye a nemzetiségi csoportokra vonatkozó adatoknak, hogy van köztük egy összetett „nem magyar” kategória, és ezen belül elkülönül a magyarul is tudók kategóriája. Ez utóbbinak – nem váratlanul – rendre jobbnak bizonyultak az iskolázottsági mutatói, jelezve ezzel a domináns magyar nyelvű iskolarendszer promóciós hatását, illetve a magyarul tudás és a jobb iskolázottság összefüggését.

Több egyedülálló szignifikanciájú adattal is rendelkezünk, mintegy mellékesen, az iskolázottsági és demográfiai adatok mellett, szintén vallási és nemzetiségi bontásban. Egyikük – kissé eltúlzott részletességgel – az amerikai emigrációból visszatérteket írja össze (a visszatérések száma szerint). Egy másik a nők között azonosítja a „vadházasságban”, vagyis olyan háztartásban élőket, ahol az együttélők hivatalosan nem házasságban. Fontos és ritka ebben a korban az elváltak számbavétele, amit bizonyos minősítéssel modernizációs és szekularizációs jelzésnek is lehet tekinteni. A katolikus egyház mint „szentségtörést” kifejezetten tiltotta a válást; ez – negatív módon – mindenképpen leképezte az individualista párválasztás ethoszát és az ebből fakadó hagyománytörő értékválasztást. Illusztrációként érdemes áttekinteni Erdélyre nézve az ilyen típusú, már kidolgozott táblázatok szintéziseit (lásd 3. táblázat).

A 3. táblázat felekezeti hatást tükröző iskolaszociológiai eredményei legalább két okból markánsan eltérnek az iskolázottság fentebb vázolt országos trendjeitől. Mivel Erdélyben az országosnál eleve kisebb népességi arányt (2,5 százalékot) képviselő zsidóság nagyobb része ortodox beállítottságú maradt, ezek az átlagosnál idegenebbül viszonyultak a világi iskolázottsághoz. Így itt a zsidó férfiakat éppúgy, mint a nőket, az iskolázottsági hierarchia csúcának közelében, de nem a csúcson találjuk (átlagosan). A csúcspozíciót ugyanis egy országosan ekkoriban egyebütt statisztikailag már számba sem vett apró vallási és nemzeti kisebbség, az örmény katolikusok foglalták el. Az Erdélyben is ritka, inkább csak néhány kisvárosban, főként Szamosújváron, de Gyergyószentmiklóson és Erzsébetvárosban is élő örmények helyzete a dualista kor társadalmában több szempontból hasonlított a zsidósáéhoz (szakosított kereskedők magas aránya, erős magyarosodás és iskolai mobilitás, többnyelvűség), sőt még az ellenük irányuló kollektív ingerültségben és kiközösítési mo-

3. táblázat: Iskolaszociológiai és egyéb adatok huszonöt erdélyi kisváros (Abrudbánya, Beszterce, Brassó, Csíkszereda, Dés, Déva, Dicsőszentmárton, Erzsébetváros, Fogaras, Hátszeg, Gyergyószentmiklós, Gyulafehérvár, Kézdivásárhely, Kolozs, Marosvásárhely, Medgyes, Nagenyed, Nagyszeben, Segesvár, Sepsi-szentgyörgy, Szamosújvár, Szászrégen, Szászváros, Torda és Vajdahunyad) népességéről vallás és nemzetiség szerint, 1910

FÉRFIAK									
	Fő (= 100%)	Nyolc osztály	Négy-hat osztály	Nem ír, nem olvas	Volt Amerikában	Nőtlen	Házas	Özvegy	Elvált
Vallás									
Római katolikus	35 606	8,5%	9,7%	23,6%	0,6%	62,6%	34,6%	2,5%	0,3%
Görögkatolikus	16 731	3,1%	3,1%	48,2%	1,1%	63,2%	33,6%	2,9%	0,3%
Örmény katolikus	743	13,9%	14,0%	15,6%	0,3%	54,0%	39,4%	6,2%	0,4%
Református	28 658	6,4%	7,9%	23,7%	0,6%	60,2%	36,3%	3,1%	0,3%
Ágostai evangélikus	22 267	9,9%	14,5%	15,8%	1,5%	61,3%	35,3%	3,0%	0,4%
Görögkeleti	24 169	3,1%	3,6%	37,3%	2,7%	63,1%	33,9%	2,7%	0,3%
Unitárius	3 487	7,5%	6,2%	23,1%	2,5%	60,6%	36,7%	2,4%	0,3%
Izrealita	8 805	9,6%	13,4%	20,5%	1,0%	61,5%	36,7%	1,5%	0,3%
Egyéb	70	11,4%	11,4%	25,7%	2,9%	52,9%	47,1%	0,0%	1,4%
Nemzetiség									
Magyar	75 490	7,9%	9,0%	23,3%	0,6%	62,4%	34,8%	2,5%	0,3%
Német	25 710	9,3%	14,4%	15,9%	1,5%	59,9%	36,6%	3,1%	0,4%
Tót	314	2,5%	2,2%	23,6%	2,2%	52,2%	45,2%	2,5%	0,0%
Oláh	35 050	3,0%	3,4%	41,2%	2,3%	62,8%	34,1%	2,8%	0,3%
Más	3 972	3,3%	3,0%	58,0%	0,8%	59,1%	36,5%	4,1%	0,3%
Nem magyar, ebből tud magyarul	65 046	5,5%	7,7%	32,3%	1,8%	61,4%	35,3%	3,0%	0,3%
Összesen	140 536	6,8%	8,4%	27,4%	1,2%	61,9%	35,0%	2,7%	0,3%

3. táblázat: (folyt.)

NŐK									
Fő (= 100%)	Nyolc osztály	Négy-hat osztály	Nem ír, nem olvas	Volt Amerikában	Hajadon	Házas	Özvegy	Elvált	Vadházias
36 416	2,2%	9,8%	28,5%	0,2%	56,1%	33,6%	9,8%	0,5%	1,3%
15 097	0,3%	2,2%	64,4%	0,2%	56,6%	34,2%	8,8%	0,4%	2,5%
966	3,2%	10,2%	20,5%	0,0%	46,4%	32,2%	21,1%	0,3%	0,3%
28 912	1,1%	7,3%	31,5%	0,1%	53,3%	35,6%	10,3%	0,7%	1,2%
24 307	2,1%	12,5%	16,4%	0,4%	51,8%	34,2%	13,2%	0,9%	0,3%
22 466	0,4%	2,0%	51,9%	0,1%	52,8%	35,7%	10,7%	0,6%	1,0%
3 515	1,0%	5,4%	30,8%	0,0%	58,0%	33,7%	7,4%	0,9%	1,5%
8 796	1,2%	15,6%	27,0%	0,3%	55,3%	36,5%	7,6%	0,7%	0,2%
40	5,0%	2,5%	20,0%	0,0%	40,0%	52,5%	10,0%	0,0%	0,0%
76 417	1,6%	8,9%	30,1%	0,1%	55,6%	34,4%	9,3%	0,6%	1,1%
28 172	2,1%	12,6%	17,1%	0,4%	51,0%	34,3%	13,8%	0,9%	0,3%
244	0,4%	3,7%	134,0%	0,0%	50,0%	38,9%	11,1%	0,0%	0,4%
32 321	0,3%	2,2%	55,5%	0,2%	53,8%	35,7%	10,1%	0,5%	1,2%
3 356	0,9%	3,1%	71,8%	0,1%	56,2%	34,5%	9,1%	0,2%	6,7%
64 093	1,2%	6,7%	39,8%	0,3%	52,7%	35,0%	11,7%	0,7%	1,1%
27 584	2,0%	12,2%	20,0%	0,0%	0,4%	0,3%	0,0%	0,0%	0,0%
140 510	1,4%	7,9%	34,5%	0,2%	54,3%	34,7%	10,4%	0,6%	1,1%

galmakban is akadt hasonlóság.¹⁴ Nem csupán anekdotikus értékű arra emlékeztetni, hogy Jókai Mór a zsidóemancipáció védelmében előadott 1883-as parlamenti beszédében az örményeket és a kunokat mint jól asszimilált „szemitákat” emlegette, egy sorban a zsidósággal.¹⁵

Mindenesetre táblázatunk egyértelműen bizonyítja, hogy az erdélyi kisvárosok iskolázottsági rangsorában az örmények, a (szász) evangélikusok és a zsidók álltak az élen – a különböző jelzések szerint nagyjából ebben a sorrendben. Ennek az eredménynek a fontosságát kiemeli az a megállapítás, hogy a kis népességű örménység asszimilációja olyannyira sikeresnek bizonyult, hogy 1900 után a statisztikai apparátus publikált anyagaiban gyakorlatilag már nem fordulnak elő. A felekezetek iskolázottsági rangsorának többi része megfelel az országos trendeknek. A nemzetiségi rangsorban azonban feltűnő az itt szászokból, jiddis nyelvű zsidókból és kevés svábbból összeálló „németiség” dominanciája a magyar ajkúak felett. Ez valószínűleg eltér az országos helyzettől. A magyarul is tudó idegen nyelvűek – ahogyan erről fentebb szó volt – itt is rendre jobban iskoláztak, mint a magyarul nem tudók.

Talán érdemes emlékeztetni arra, hogy a 3. táblázatban az írástudatlanság feltűnően magas arányai – amelyek látványosan ellentmondanak például a fenti 2. táblázatban a fiatal felnőtt korosztályra vonatkozó adatoknak – éppen azzal függnek össze, hogy ezek az egész népességet érintik, beleértve a legfiatalabb, értelemszerűen még nem iskolázott évfázatokat is.

Ami ezeknek a forrásoknak az iskolázottságon kívül is releváns hozamát illeti, az amerikai kivándorlási mozgalom igencsak egyenlőtlen kialakulására utaló *ex post* jelzések szintén érdekes eredményeket fednek fel. (Itt csak a legalább egyszer visszatértek aránya van feltüntetve.) Egyrészt a nemi különbségek megerősítik, hogy ez az önpromóciós életstratégia csaknem kizárólag a (feltehetően munkaképes) férfiakat érintette, köztük is leginkább a nem magyarokat (keleti keresztényeket, szlovákokat), bár kivételképpen az unitáriusokat is. Az örménység történéseinek érdekes kérdést tesz fel az a családi állásra vonatkozó tény, hogy a nem házások aránya mindkét nemnél egyedül az örményeknél kiugróan alacsony, az özvegyek aránya pedig kiugróan, az átlag duplájának szintjén magas. Hasonlóan alacsony az örmény nőknél a válási arány (az átlag fele), bár ugyanez az arány a férfiaknál már csak átlagosnak számít. Ami a női „vadházasságra” vonatkozó kivételes adatot illeti, itt is markáns egyenlőtlenséggel találkozunk. (A férfidominancia explicit megnyilvánulásának tekinthető, hogy a férfiaknál „diszkréten” nem is kérdeztek rá ugyanerre.) Ez a jelzés egyértelműen osztályspecifikus. A legérintettebb felekezetek egyben a legszegényebb paraszti és más proletársorsú rétegek – katolikusok és görögkeletiek –, legyenek azok nemzetiségileg magyarok, románok vagy különösen „mások” (ezek között feltehetően sok cigánnyal), míg a köztudottan legpolgárosodottabbak – a zsidók és a szászok – alig jelennek meg ebben a statisztikai kategóriában.

Ezzel le is zárhatjuk az 1910-es népösszeírás rejtett iskolaszociológiai vonatkozású, reményeim szerint jól beláthatóan „egyedülálló kincseknek” minősíthető adatainak bemutatását.

¹⁴ Lásd Kránitz Péter gazdagon dokumentált összegzését: Kránitz Péter: Örményellenes sztereotípiák a dualista Magyarországon. *Régió*, 29. évf. 1. szám (1921), pp. 5–60.

¹⁵ Uo. 7.